

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА МУЗИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО**

АНТОНЕНКО МАРГАРИТА МУРАТІВНА

УДК 783:271.2(477),,19/20’’

**ПРАВОСЛАВНА ДУХОВНА МУЗИКА В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 26.00.01 – Теорія та історія культури (мистецтвознавство)

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Київ – 2020

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано на кафедрі теорії і методики музичної освіти та хореографії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат мистецтвознавства, доцент
МАРТИНЮК Анатолій Кирилович,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Міністерства освіти і науки України, доцент кафедри мистецьких дисциплін і методик навчання

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, доцент
ЗОСІМ Ольга Леонідівна,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури та інформаційної політики України, доцент кафедри академічного і естрадного вокалу та звукорежисури

кандидат культурології
ЧУМАЧЕНКО Олена Петрівна,
Відокремлений структурний підрозділ «Криворізький фаховий коледж Національного авіаційного університету» Міністерства освіти і науки України, викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін

Захист відбудеться «27» жовтня 2020 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.005.02 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук у Національній музичній академії України імені П. І. Чайковського за адресою: 01001, Київ, вул. Архітектора Городецького, 1– 3/11, четвертий поверх, фойє Малого залу.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського за адресою: 01001, Київ, вул. Архітектора Городецького, 1–3/11.

Автореферат розіслано «25» вересня 2020 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат мистецтвознавства

Н. О. Швець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Православна духовна традиція є фундаментом української культури: з часів хрещення Русі у 988 р. розвиток української церковної писемності, архітектури, живопису, сакральної музики йшов у відповідності із східно-християнською богословською думкою. Але якщо протягом століть богослужбовий обряд, обумовлений уставом Православної Церкви, практично не зазнавав змін, то музична складова богослужіння увібрала усю стильову повноту музики європейської традиції, починаючи від канонічної середньовічної монодії і закінчуючи постмодерними пошуками сучасних митців.

З часів проголошення суверенної української держави проблеми відродження духовності у постатеїстичному суспільстві набувають особливої гостроти. В умовах утвердження національної свідомості та гуманістичних ідей в Україні постає потреба використання універсальних можливостей духовних надбань нації. Звернення до духовних цінностей і традицій українського православ'я є важливим чинником консолідації та об'єднання українського соціуму. Майбутнє України залежить не тільки від ефективності політичних і економічних реформ, а й від збереження культурних цінностей. Аналіз духовної музики православної традиції, її культуротворчих функцій та релігійно-філософських засад, є актуальним, адже ментальність і самобутність української культури багато в чому ґрунтується на православних церковних традиціях, закладених з часів середньовіччя. Актуальності дослідженню православної духовної музики додає той факт, що її наукове осмислення було відновлено лише у часи української незалежності, і досі існує багато прогалів, спричинених понад сімдесятирічним пануванням атеїстичної ідеології.

Таким чином, актуальність обраної теми зумовлена відсутністю в українській науці цілісного мистецтвознавчо-культурологічного дослідження, в якому проаналізовано процеси відродження православної духовної музики в Україні доби незалежності та її якісного оновлення у співвіднесенні з канонічною церковною творчістю, а також потребою концептуального осмислення місця духовної музики православної традиції в сучасному українському соціумі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою комплексної теми «Мистецькі школи України ХХ – початку ХХІ ст. в контексті розвитку світової культури» Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (державний реєстраційний номер №0107U006180). Тему дисертації

затверджено Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 7 від 27.01.2010 р.).

Формулювання наукового завдання, нове розв'язання якого отримано в дисертації. Наукове завдання дослідження полягає у виявленні основних тенденції розвитку літургійного, паралітургійного та позалітургійного напрямів української духовної музики православної традиції кінця XX – початку XXI ст.

Об'єкт дослідження – українська культура кінця XX – початку XXI ст. в її духовному та мистецькому вимірах.

Предмет дослідження – православна духовна музика літургійного, паралітургійного та позалітургійного напрямів як феномен української культури зазначеного періоду.

Мета дослідження – сформувані цілісне уявлення про феномен православної духовної музики в контексті культурно-мистецьких процесів України періоду незалежності.

Метою зумовлено основні завдання дисертації:

- визначити пріоритетні напрями досліджень духовної музики православної традиції в зарубіжній та українській науковій думці;
- висвітлити історичні етапи розвитку православної духовної музики;
- окреслити основні функції духовної музики православної традиції в соціокультурному просторі України кінця XX – початку XXI ст.;
- розглянути духовну музику сучасних українських композиторів у її співвіднесенні з канонічною православною церковною традицією;
- охарактеризувати дзвонарське мистецтво як феномен православної музичної культури та розкрити його значення для сучасної української православної традиції;
- охарактеризувати специфічні риси православної духовної пісні кінця XX – початку XXI ст.;
- розглянути фестивальний рух як чинник популяризації православної духовної музики в сучасному культурному просторі України.

Методологія дослідження базується на стратегії міждисциплінарності і використовує такі підходи та методи: *історичний підхід* – для характеристики основних етапів розвитку духовної музики православної традиції; *культурологічний підхід* – для визначення культурно-історичних детермінант української православної духовної музики в контексті національно-культурного відродження; *музично-літургійний підхід* – для розмежування двох типів композиторської творчості у сакральних жанрах. *Системний метод* використано для характеристики православної музичної традиції у її зв'язках з іншими компонентами культури; *соціокультурний* – для встановлення місця

православної музичної традиції в сучасному українському соціумі; *емпіричний (спостереження) та аналітичний методи* – для аналізу функціонування музики православної традиції сучасних українських композиторів в церковно-літургійній та концертно-фестивальній практиці; *жанрово-стильовий та структурно-семантичний методи* – для аналізу сучасної української духовної музики православної традиції; *метод теоретичного узагальнення* – для підведення підсумків проведеного дослідження.

Теоретичним фундаментом дисертації стали:

– роботи з історії, теорії та філософії культури (Д. Антонович, М. Каган, О. Камінська-Маркова, Л. Корній, В. Личковах, О. Муравська, М. Попович, В. Шейко, В. Шульгіна та ін.);

– праці, присвячені філософським та богословським основам православної культури (С. Аверінцев, М. Бердяєв, Влахос (митрополит Ієрофей), В. Зеньківський, М. Лосський та ін.);

– дослідження з історії та теорії богослужбової музики православної традиції (Н. Александрова, М. Антонович, Д. Болгарський, І. Вознесенський, Ю. Воскобойнікова, І. Гарднер, Н. Герасимова-Персидська, Н. Гуляницька, Т. Гусарчук, Б. Жулковський, М. Качмар, А. Ковальов, Т. Компанієць, Н. Костюк, Б. Кудрик, В. Мартинов, П. Маценко, О. Нікольський, Д. Разумовський, І. Сахно, Н. Серєда, Н. Сиротинська, О. Тищенко, А. Ткаченко, І. Харитон, С. Хватова, О. Шевчук, О. Шуміліна, М. Юрченко, Ю. Ясіновський та ін.);

– роботи з історії та теорії сакральної музики християнської традиції (О. Зосім, Б. Кіндратюк, Ю. Медведик, В. Савєга, О. Ярешко та ін.);

Аналітичною базою дослідження стали духовні твори І. Алексійчук, Г. Гаврилець, Л. Дичко, Іонафана (Єлецьких), В. Камінського, М. Кармінського, О. Козаренка, М. Литвиненка, В. Польової, М. Попова, В. Рєви, В. Рунчака, І. Сахна, В. Сильвестрова, М. Скорика, Є. Станковича, В. Степурка, В. Файнера, Б. Фільц, М. Шуха, І. Щєрбакова, О. Щєтинського, О. Яковчука, Т. Яшвілі.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше*:

– здійснено системне дослідження культурно-історичних детермінант української православної духовної музики в контексті національно-культурного відродження;

– концептуально осмислено духовну музику православної традиції кінця ХХ – початку ХХІ ст., обґрунтовано її соціокультурну роль;

– комплексно проаналізовано сучасну українську православну музику літургійного, паралітургійного та позалітургійного напрямів;

- охарактеризовано сучасну українську православну духовну пісню як духовний та культурно-мистецький феномен;
- проаналізовано діяльність фестивалів православної духовної музики та фестивалів, в яких вагоме місце посідає музика богослужбової традиції.

Уточнено зміст понять літургійного, паралітургійного та позалітургійного напрямів відповідно до православної музичної традиції.

Набула подальшого розвитку проблематика, пов'язана з вивченням сучасної православної музичної традиції, дзвонарського мистецтва та фестивального руху.

Теоретичне значення дослідження. Матеріали та висновки дисертаційної роботи можуть бути використані у дослідженнях із історії богослужбової музики, української музичної культури, а також стати підґрунтям для подальших комплексних досліджень з історії православної культурної традиції, сакрального мистецтва, музичної літургії.

Практичне значення дослідження. Отримані результати можуть використовуватися при розробці лекційних курсів та укладанні навчальних посібників з історії української музики, української культури, християнської культури та етики, у культурно-просвітницькій діяльності.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, у якому здійснено системне дослідження культурно-історичних детермінант української православної духовної музики в контексті національно-культурного відродження та концептуально осмислено сучасну духовну музику православної традиції як культурний феномен. У статті «Православна духовна музика: історичні та культуротворчі аспекти розвитку», написаній у співавторстві з О. Антоненком, внесок здобувача полягає в історико-культурологічному та структурному аналізі духовної музики православної традиції.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії і методики музичної освіти та хореографії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Результати дослідження апробовані автором у формі наукових доповідей на науково-практичних, науково-теоретичних конференціях, зокрема:

- *міжнародних*: «Художня культура і освіта: традиції, сучасність, перспективи» (Мелітополь, 2009), «Культурно-мистецьке середовище: творчість та технології» (Київ, 2015), «Людиновимірність гармонізації культурно-освітнього простору майбутніх педагогів» (Мелітополь, 2015), «Сучасний культурний простір у мистецтвознавчому дискурсі» (Київ, 2019);

– *всеукраїнських*: «Музичне мистецтво: динаміка розвитку» (Дніпро, 2010), «Професійний розвиток викладача музичного мистецтва: традиції, новації перспективи» (Київ, 2011), «Християнська етика в історії України і сучасний діалог світоглядно-духовних ідентичностей» (Мелітополь, 2014), «Професійно-компетентісна самореалізація музиканта у виконавській та педагогічній діяльності» (Мелітополь, 2017).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 11 публікаціях: 6 статтях у фахових виданнях України з мистецтвознавства, з яких 3 внесено до міжнародних наукометричних баз даних; розділі в 1 зарубіжній колективній монографії, 4 публікаціях в інших наукових виданнях та збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (249 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації – 269 сторінок, з них основного тексту – 184 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ містить обґрунтування актуальності обраної теми; формулювання мети і завдань; визначення об'єкту та предмету дослідження; характеристику наукових підходів, методів, методологічну та теоретичну основу дисертації; виявлення наукової новизни та практичного значення отриманих результатів; перелік форм апробації дослідження та публікацій; інформацію про структуру й обсяг дисертації.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження» складається з двох підрозділів і присвячений обґрунтуванню обраної методологічної стратегії вивчення української православної духовної музики.

У підрозділі 1.1 «Православна духовна музика в сучасній науковій думці» здійснено огляд наукових праць за напрямом дисертації.

Православна музична традиція з XIX ст. є предметом гуманітарних та мистецтвознавчих студій. Богослови-літургісти, релігійні філософи та мистецтвознавці Д. Аллеманов, Ю. Арнольд, І. Вознесенський, І. Гарднер, В. Зеньківський, М. Лосський, П. Маценко, В. Металлов, О. Нікольський, Д. Разумовський, С. Смоленський та ін. заклали підвалини вивчення православної музичної традиції як культурно-релігійного та мистецького феномену. Сьогодні православна духовна музика є предметом вивчення музичної теології та літургії (Д. Болгарський, І. Сахно, Н. Середа), філософії (І. Харитон, В. Мартинов), музичної медієвістики та історичного музикознавства (Н. Герасимова-Персидська, Т. Гусарчук, О. Зосім, Л. Корній, Н. Костюк, Ю. Медведик, Н. Сиротинська, О. Цалай-Якименко, О. Шевчук,

О. Шуміліна О. Шреєр-Ткаченко, Ю. Ясіновський), теоретичного музикознавства (Н. Александрова, М. Антонович, Н. Герасимова-Персидська, Б. Жулковський, М. Качмар, А. Ковальов, О. Тищенко, А. Ткаченко, О. Шевчук), музичної регіоналістики (О. Антоненко, І. Бермес, Л. Дорохіна, Л. Кияновська, Л. Мороз, В. Рожко), кампанології (Б. Кіндратюк, Б. Працюк, В. Савега), педагогіки (О. Бузова, І. Дерев'янка, М. Маріо, Л. Москальова, Л. Радковська, Т. Тхорджевська). В останнє десятиліття з'явилося чимало праць, присвячених духовній музиці українських композиторів кінця ХХ – початку ХХІ ст., які у своїй творчості звертаються до жанрів православної традиції (Я. Бардашевська, І. Гарькава, А. Каменєва, Л. Кияновська, О. Коменда, І. Кондратенко, І. Коновалова, Т. Кривицька, О. Мануляк, Т. Маскович, О. Письменна, Т. Сухомлінова та ін.). На сьогодні вже створено методологічне підґрунтя вивчення православної музичної традиції, зібрано та проаналізовано великий обсяг сучасних творів, що її репрезентують. Це дає підстави розглядати православну духовну музику кінця ХХ – початку ХХІ ст. як релігійний та мистецький феномен в системі української культури.

Підрозділ 1.2 «Духовна музика українського православ'я в історико-культурному вимірі» присвячено висвітленню православної духовної музики в Україні в її історичній динаміці.

Вказано генезу православної музичної традиції в Україні; виокремлено 7 етапів її розвитку (X – XV ст.; XVI – перша половина XVIII ст.; друга половина XVIII – початок XIX ст.; XIX ст.; 1900 – 1920-ті рр.; 1930 – 1980-ті рр.; 1990 – 2010-ті рр.) та охарактеризовано кожен з них. Сучасний період позначений відродженням традицій православної духовної музики, оновленням її жанрової та стильової палітри. В соціокультурному просторі України кінця ХХ – початку ХХІ ст. вона з одного боку, відіграє важливу роль в духовному житті, як невід'ємна складова богослужіння найбільш масової релігійної течії країни, з іншого, є культуротворчою складовою мистецького життя. Наголошено, що духовна музика православної традиції розглянута в дисертації як система, в якій функціонують та взаємодіють три її напрями – літургійний, паралітургійний та позалітургійний. Охарактеризована жанрова специфіка кожного напрямку.

Другий розділ «Літургійна та паралітургійна духовна музика в соціокультурному просторі України кінця ХХ – початку ХХІ століття» складається з трьох підрозділів, де розглянуто основні тенденції функціонування української православної музики.

У підрозділі 2.1 «Сутність та функції співу в православному богослужінні» наголошено, що сучасне богослужіння зберігає комплекс типових рис, які визначають його канонічність, та ґрунтується на відносно

стабільних елементах структури чинопослідовності, обумовлених Типіконом. Церковний спів не тільки естетично збагачує богослужіння, а й є носієм християнського світосприйняття, норм релігійної моралі, цінностей християнської культури. Розглянуто особливості гласової системи православного церковного співу, охарактеризовано основні види піснеспівів української богослужбової співочої традиції, визначено характерні особливості монастирського, парафіяльного і кафедрального співу.

Наголошено, що богослужбовий спів є засобом трансляції православної культурної спадщини, що обумовлює його культуротворчу функцію. Виділено основні функції православної духовної музики: ціннісна, просвітницька та повчальна, художньо-естетична, виховна, місіонерська, моральна, дидактична, догматична. Зазначено, що сьогодні церковні хори ведуть активну концертну діяльність, стаючи складовою не лише духовного, а й культурно-мистецького життя держави.

У підрозділі 2.2 «Духовна музика православної традиції у творчому доробку сучасних українських композиторів» в центрі уваги знаходиться питання церковності та відповідності канонам богослужбової музики сучасних українських композиторів.

Для сучасної православної музики характерно жанрове та стильове оновлення, індивідуалізація творчих рішень, поєднання канонічних засад православної музики з національним фольклором, використання новітніх засобів музичної виразності тощо. У духовних творах на канонічні тексти й навіть літургіях українських композиторів зустрічається вільне трактування богослужбового канону та його складових, простежується яскравий концертний характер, тому виконання цих творів під час богослужіння не завжди підтримується духовенством. У роботі запропоновано розмежування композиторської творчості на церковну та світську. Митці, що репрезентують перший напрямок (Д. Болгарський, Іонафан (Єлецьких), М. Литвиненко, І. Сахно та ін.), створюють композиції відповідно до канонів, що базуються на багатовіковій богослужбовій традиції; творчість представників «світського» напряму (Л. Дичко, В. Польова, Б. Фільц, М. Шух та ін.) характеризується сміливістю творчих рішень, індивідуальністю підходів у поєднанні стародавнього і сучасного, фольклорного й академічного.

Зазначено, що сучасний етап розвитку української духовної музики аналогічний тому, що мав місце сто років тому, коли утворення Української Автокефальної Православної Церкви призвело до суттєвої трансформації української православної музики, зокрема впровадження у церковну службу літургійних та паралітургійних творів українською мовою, які створювали

видатні українські композитори М. Леонтович, К. Стеценко, П. Демуцький, П. Козицький та ін.

У підрозділі 2.3 «Дзонарське мистецтво як феномен православної музичної культури в Україні» сконцентровано увагу на дзонарському мистецтві як феномені національної матеріальної та духовної культури. Зазначено, що церковний дзвін є невід’ємним компонентом храмового дійства і гармонійно функціонує у комплексі сакрально-літургійної і художньо-естетичної складових православного церковного мистецтва.

Розглянуто основні види дзонання: благовіст, перебір, передзвін, дводзвін, тридзвін, красний дзвін. Головними характерними рисами традиційного православного дзону є співзвуччя, своєчасність, взаємодія ритму, тембру і динаміки, синхронність з богослужінням. Кожен з видів дзонання при дотриманні вимог є канонічним.

Розглянуто традиції та сучасні новації у дзонарському мистецтві, діяльність шкіл і науково-методичних центрів, фестивалі дзонарського мистецтва, проаналізовано використання церковних дзонів у творах українських композиторів.

Третій розділ «Нові напрями розвитку православної духовної музики в системі української культури» складається з трьох підрозділів, в яких охарактеризовано сучасний стан української православної музичної культури.

У підрозділі 3.1 «Сучасні тенденції розвитку православної духовної пісні» виявлено особливості розвитку православної духовної пісні у період кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Досліджуваний етап розвитку православної духовної пісні позначений її переходом у позабогослужбову сферу та асиміляцією з жанрами світської музики. Характерною рисою української православної духовної пісенності є виконання творів з музичним супроводом (Г. Каліщук, гурт «Хорея козацька», ансамбль «Божичі»). Широке розповсюдження отримує жанр православної авторської духовної пісні (О. Ахаїмов, С. Кисельов, В. Шинкарук та ін.). Основними рисами цього жанру є домінуюча роль тексту, ліричний тон вислову, простота та доступність при збереженні глибини змісту та духовної сутності.

Важливим чинником розвитку та популяризації духовної пісенності є фестивальний рух. Фестивалі духовної пісні стають простором специфічної ідентифікації, де глядач декларує свою належність до християнської спільноти – унікального культурного простору. У концертній практиці широкого розповсюдження набули хорові обробки духовних пісень класичних та сучасних українських композиторів.

У підрозділі 3.2 «Позалітургійна музика у творчості сучасних українських композиторів» охарактеризовано духовну музику українських композиторів кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Важливого значення сьогодні набуває позалітургійна духовна музика, яка характеризується відходом від строгих канонічних норм і пріоритетністю творчої індивідуальності митця. Композитори, звертаючись до інтерпретацій сакральних текстів, підкреслюють їх всеосяжний зміст, викликаючи у слухача почуття причетності до вічних духовних цінностей. Позалітургійна творчість українських композиторів представлена широким спектром музичних жанрів: *опера* «Різдвяне дійство» Л. Дичко, створена на основі релігійних сюжетів та канонічних текстів; *літургії*, у яких поєднано ознаки літургії та кантатно-ораторіального жанру («Чорнобильська Літургія» В. Рубана – архієпископа Іонафана, «Українська кафолічна літургія» О. Козаренка, «Літургія сповідницька» В. Степурка); *інструментальні твори*, створені на основі православних церковних жанрів – «Ірмологіон» О. Козаренка, «Соната псалмів» В. Камінського та ін.; *жанр біблійного псалму* як хорова композиція концертного призначення (твори І. Алексійчук, Г. Гаврилець, Л. Дичко, Ю. Іщенко, В. Камінського, В. Сильвестрова, М. Скорика, Є. Станковича, В. Степурка, Б. Фільц, О. Яковчука); духовні твори на основі євангельських текстів та сюжетів («Страсті Господа нашого Ісуса Христа» О. Козаренка, «Голос волаючого в пустелі» В. Мужчиля, «Оспівуючи Різдво Господнє...» В. Рунчака, «Нехай прийде царство Твоє» Є. Станковича, музично-сценічне дійство «Ісус» І. Щербакова, «Різдво Іоанна Предтечі» О. Щетинського та ін.), духовна музика на неканонічні релігійні тексти («Мій Боже любий, заступись» Г. Гаврилець, «Акафіст до ікони Пресвятої Богородиці з іконостаса Святої Покрови в Харкові» Л. Донник, «Благодарение Господу» М. Кармінського, «Чотири молебні пісні до Діви Марії» О. Козаренка, «Плакали ангели» М. Попова, «Великий Боже» В. Реви та ін.). Позабогослужбова музика українських композиторів виконує важливу культуротворчу функцію, актуалізуючи християнські цінності у сучасному соціокультурному просторі.

У підрозділі 3.3 «Фестивальний рух як чинник популяризації духовної музики православної традиції в Україні» проаналізовані фестивалі духовних піснеспівів («Від Різдва до Різдва», «Христос Воскресе», «Співочий собор», «Глас Печерський», «Пентікостія») та світські фестивалі, важливою складовою яких є духовна музика православної традиції («Золотоверхий Київ», «Київ М'юзік Фест», «Музичні прем'єри сезону», «Пасхальна асамблея», «Передзвін», «Кременецькі хорові вечори»).

Фестивалі духовних піснеспівів розглянуті як нове явище у православній музичній культурі України. Їх провідною метою є відродження

православних церковно-музичних традицій. В світських музичних фестивалях органічно поєднані традиції та новаторство. Їх метою є популяризація духовної музики сучасних українських композиторів, а також презентація широкому загалу наново відкритих творів з української духовної музичної спадщини (літургія св. Іоанна Златоустого із Перемишльського ірмологіону середини XVII ст., партесна творчість І. Домарацького та Г. Левицького, твори невідомих авторів з київської колекції партесних рукописів та ін.).

ВИСНОВКИ

Дослідження православної духовної музики в системі української культури кінця XX – початку XX ст. дозволило дійти наступних висновків:

1. Духовній музиці православної традиції належить особливе місце у розбудові національної культури. Як релігійний та художній феномен, духовна музика відзначена багатовимірністю та багатошаровістю, а тому при вивченні потребує застосування міждисциплінарної стратегії, що поєднує історичний, культурологічний та музично-літургічний підходи. Наукові студії духовної музики православної традиції сьогодні включають різні напрями – музичну теологію і літургіку, філософію, музичну медієвістику та історичне музикознавство, теоретичне музикознавство, музичну регіоналістику, кампанологію, педагогіку. Багатоаспектність православної музики як культурного феномену передбачає комплексність методів і підходів, серед яких пріоритетності набуває культурологічний як такий, що розглядає її в контексті національної культурної традиції.

2. Православна духовна музика є масштабним явищем з насиченою історією та потужним мистецьким доробком. Розвиток духовної музики православної традиції позначений поступовою секуляризацією та формуванням, окрім літургійного, паралітургійного та позалітургійного напрямів. Кожен з них представлений численними музичними творами, що посідають вагоме місце в історії вітчизняної музичної культури і є не лише культурними цінностями, але й своєрідним художнім одкровенням багатьох поколінь українського народу, історія якого тісно пов'язана з Православною Церквою.

У межах дослідження нами виокремлено сім основних етапів розвитку православної духовної музики в Україні.

Перший етап (X – XV ст.) характеризується формуванням національного різновиду богослужбового знаменного співу – Київського розспіву, появою перших осередків співочого мистецтва при монастирях, зародженням українського дзвонарського мистецтва на початку XIII ст.

Другий етап (XVI – перша половина XVIII ст.) ознаменований оновленням української церковної монодії (феномен багаторозспівності) та впровадженням багатоголосся в українську богослужбову музику; активним розвитком системи церковно-музичної освіти; поступовою асиміляцією церковної та світської культури; поширенням духовної пісні; розвитком дзвонарського мистецтва.

Третій етап (друга половина XVIII – початок XIX ст.) є «золотою добою української церковної музики» і репрезентований творчістю видатних українських композиторів Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя, С. Дегтяревського. Дзвонарське мистецтво виходить на новий професійний рівень: майстри-ливарники починають відливати дзвони з урахуванням музичної акустики. Відбувається кодифікація української духовної пісні у почаївському «Богогласнику», значну частину якого складають пісенні твори, написані православними авторами.

Четвертий етап (XIX ст.) характеризується зменшенням ролі духовної музики в музичній культурі України та виходом на перший план світських жанрів. У цей час посилюється вплив російських композиторів та духовно-музичних осередків (Придворна співацька капела, Московське синодальне училище) на розвиток православної духовної музики в Україні.

П'ятий етап (1900 – 1920-ті рр.) відзначено появою перших літургійних творів українською мовою: М. Вериківського, М. Гайдая, Г. Давидовського, П. Демуцького, П. Козицького, М. Леонтовича, К. Стеценка, В. Ступницького, Я. Яциневича та ін.

Шостий етап (1930 – 1980-ті рр.) припадає на період агресивної атеїстичної радянської політики. Розвиток православної духовної музики відбувається в українській діаспорі.

Сьомий етап (1990 – 2010-ті рр.) характеризується відродженням традицій православної духовної музики усіх напрямів (літургійного, паралітургійного, позалітургійного). Православна музична культура сучасності є закономірним спадкоємцем багатовікових традицій, вона уособлює злиття важливих структурних елементів системи української культури – мистецтва та релігії, посідаючи особливе місце як в духовному, так і в мистецькому житті суспільства. Характерною рисою розвитку духовної музики православної традиції на сучасному етапі є оновлення її жанрової та стильової системи.

3. Духовна музика православної традиції в системі української культури кінця XX – початку XXI ст. відзначена багатофункційністю, серед найважливіших її функцій виділимо ціннісну, виховну та повчальну, догматичну, культурно-просвітницьку, місіонерську, художньо-естетичну.

Ціннісна функція концентрує у собі світоглядні орієнтири християнської віри, які спрямовані на реалізацію загальнолюдських цінностей, насичені світом духовності й надії, любові та прагнення досконалості. Виховну функцію забезпечують тексти духовних піснеспівів, метою яких є формування людського ідеалу, наділеного високими моральними якостями. Повчальна функція через мистецькі образи православної духовної музики сприяє формуванню релігійних переконань. Надзвичайно потужним є культурно-просвітницький та місіонерський потенціал духовної музики. Вона не лише зберігає та пропагує християнські цінності, а й загальнокультурні: православна духовна музика звучить на концертах, музичних фестивалях та конкурсах, входить до навчальних програм з історії музичної культури та хорового диригування в мистецьких освітніх закладах. Догматична функція церковного співу полягає в тому, що більшість духовних піснеспівів розкриває основні догмати християнської віри. Догмати є основою вчення про моральність й визначають світогляд християнина, його ідеали, сенс і мету життя. Художньо-естетична функція виявляється через концентрацію в православній духовній музиці оригінальних художніх скарбів української музичної культури, створених від середньовіччя до сучасності, співпричетність з якими дарує людині особливу естетичну насолоду.

4. Церковна співоча культура українського православ'я стала ґрунтом для формування вітчизняної духовної музики, яка посідає гідне місце не лише у національній, а і у світовій культурі. Сформований видатними представниками вітчизняної музичної культури (Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель, К. Стеценко, О. Кошиць, М. Леонтович та ін.) потужний пласт духовної хорової музики є безцінною спадщиною та мистецьким джерелом, що живить творчість сучасних композиторів.

Композитори, що звертаються до жанрів православної музики, представляють два напрями – церковний і світський. Представники першого напрямку (митрополит Іонафан (Єлецьких), М. Литвиненко, І. Сахно та ін.) пишуть богослужбову музику на канонічні тексти з дотриманням усіх правил і вимог церковного Статуту. Їхні твори відповідають богослужбово-співочим традиціям, які формувалися упродовж століть. Духовна музика представників другого напрямку (Л. Дичко, В. Польова, В. Степурко та ін.), визначена як паралітургійна та позалітургійна, ознаменована трансформацією канонічних жанрів за допомогою авторського моделювання. Вона є складною, багатоплановою, різноманітною за змістом, жанрами та формами сферою музичного мистецтва, що об'єднана спільною ознакою – релігійною тематикою. Для позалітургійного напрямку православної духовної музики характерна незалежність від канонічних норм, пріоритетність власної композиторської

філософії, використання сучасних прийомів музичного письма, складних гармонічних вертикалей з виявленням нових тембрових фарб, синтез інструментальної та вокально-хорової музики, використання музично-драматургічних прийомів та елементів позахрамових жанрів (опера, кантата, ораторія). Духовні твори українських композиторів написані для різноманітних виконавських складів і відображають гуманістичне світобачення та християнський світогляд композитора, вони виконують музично-просвітницьку функцію, доносячи до широкої слухацької аудиторії красу і духовний зміст православної церковно-музичної традиції.

5. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відроджується дзвонарське мистецтво як невід’ємна складова храмового мистецтва. Протягом століть було сформовано види дзвонів, кожен з яких насичений комплексом семантичних якостей, має свої виконавські принципи й у виконанні професійного церковного дзвонаря є особливим видом молитовної практики.

Сьогодні дзвонарське мистецтво функціонує у синтезі храмового дійства в сталих канонічних традиціях православ’я, при цьому воно зазнало певних змін через оновлення архітектури дзвіниць, використання карильйонів замість традиційних дзвонів, застосування нетрадиційних засобів гри на дзвонах тощо.

За часів незалежної України відкриваються спеціалізовані школи дзвонарів, проводяться фестивалі та концерти дзвонарського мистецтва, у межах яких поряд з традиційними видами дзвоніння звучать відомі інструментальні твори та фольклорні композиції. Сучасний період позначений науковим осмисленням мистецтва дзвонів – розвитком вітчизняної кампанології. Образ дзвонів знайшов відбиток у творчості українських композиторів.

6. Православна духовна пісня на сучасному етапі розвитку відзначена оновленням жанрово-стильової системи. Унаслідок секуляризаційних процесів відбувається її асиміляція з іншими музичними жанрами: з’являється авторська духовна пісня; у творчості українських композиторів хорові обробки кантів та псалмів відзначені новітніми музично-стилістичними рисами; духовні пісні виконуються з музичним супроводом. У той самий час найкращі зразки української духовно-пісенної спадщини минулих століть не втрачають актуальності та функціонують у соціокультурному просторі України. Важливим чинником розвитку та популяризації духовної пісенності стають фестивалі, більшість з яких мають тематичну спрямованість (фестивалі різдвяної або великодньої пісні, духовної авторської пісні тощо).

7. Українські форуми духовної музики є розгалуженою цілісною системою. Конкурс, фестиваль, концерт є його основними формами, які реалізуються на різних рівнях – від міських до міжнародних. Фестивалі

духовної музики мають три напрями – духовних піснеспівів; хорової музики, де твори духовної тематики є важливою складовою; духовної пісенності. В залежності від напрямку, на фестивалях представлена літургійна канонічна музика («Пентікостія», «Глас Печерський»), літургійна та паралітургійна музика («Від Різдва до Різдва», «Христос Воскресе», «Співочий собор»), позалітургійна музика («О Мати Божа, Райський Цвіте», «Благодатне небо»), літургійна, паралітургійна та позалітургійна музика («Золотоверхий Київ», «Міжнародна Пасхальна асамблея», «Музичні прем'єри сезону», «Київ Музик Фест»).

Завданням фестивалів духовних піснеспівів є відродження православних традицій, популяризація надбань церковної культури, привертання уваги до своїх релігійних та культурних цінностей. Фестивалі хорової музики стали формою презентації та популяризації духовної музики сучасних українських композиторів, вони також відіграють важливу роль у відродженні та збереженні української культурної спадщини. Просвітницький потенціал фестивалів духовної музики для формування культури, моралі та духовності соціуму є надзвичайно потужним.

Українську культуру неможливо уявити без православних храмів та монастирів, без молитовного співу церковного хору і мистецтва церковних дзвонів. Дисертація не претендує на вичерпність й окреслює нові дослідницькі перспективи, які вбачаються у подальшому поглибленому вивченні православної духовної музики у царині композиторської творчості та інтерпретології, дзвонарського мистецтва та православної духовної пісенності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та статті у наукових фахових виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз

1. Антоненко М. М. Духовний хоровий спів в соціокультурному просторі України. *Теоретичні та практичні питання культурології* : зб. наук. статей. Мелітополь : Сана, 2009. Вип. XXVI. Ч. 1. С. 120–126.
2. Антоненко М. М. Культурно-історичні детермінанти дзвонарського мистецтва України. *Мистецтвознавчі записки* : зб. наук. праць. Київ : Міленіум, 2011. Вип. 19. С. 275–280.
3. Антоненко М. М. Роль і значення духовної музики в розвитку української культури на зламі ХХ–ХХІ століть. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури* : зб. наук. праць. Київ : Міленіум, 2012. Вип. XXVIII. С. 314–319.

4. Антоненко М. М. Духовна пісня православної традиції в контексті розвитку культури України періоду незалежності. *Мистецтвознавчі записки* : зб. наук. праць. Київ : Міленіум, 2015. Вип. 28. С. 122–130.

5. Антоненко М. М., Антоненко О. М. Православна духовна музика: історичні та культуротворчі аспекти розвитку. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. № 3. Київ : Міленіум, 2018. С. 231–235.

6. Антоненко М. М. Духовна музика православної традиції в творчості сучасних українських композиторів: традиції та трансформації. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського* : науковий журнал. № 1 (46). Київ : Вид-во НМАУ, 2020. С. 78–88.

Розділ у колективній монографії

7. Антоненко М. М. Исторические аспекты осмысления духовной музыки православной традиции на Украине в конце XX – начале XXI столетий и основные направления её анализа. Actual issues of contemporary art history / Actual issues of contemporary art history: Monograph / The editorship of Professor Oleg Mykhailychenko. Saarbrücken, Deutschland / Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2019. p. 196–210.

Статті в інших виданнях та збірниках матеріалів конференцій

8. Антоненко М. М. Фестивалі духовних піснеспівів в Україні як соціокультурний феномен. *Музикознавча думка Дніпропетровщини* : зб. наук. праць. Дніпропетровськ : Юрій Сердюк, 2010. Вип. 5. С. 163–170.

9. Антоненко М. М. Формування культурних цінностей сучасної молоді засобами православної духовної музики. *Християнська етика в історії України і сучасний діалог світоглядно-духовних ідентичностей* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. С. 53–55.

10. Антоненко М. М. Дзвонарське мистецтво православ'я у сучасному культурному просторі України. *Культурно-мистецьке середовище: творчість та технології* : зб. матеріалів Восьмої Міжн. наук.-творчої конф. Київ : НАКККіМ, 2015. С. 30–32.

11. Антоненко М. М. Сутність та функції співу у православному богослужінні. *Сучасний культурний простір у мистецтвознавчому дискурсі*. Міжнародна дистанційна науково-практична конференція. Київ : НАКККіМ, 2019, С. 54–56.

АНОТАЦІЯ

Антоненко М. М. Православна духовна музика в системі української культури кінця ХХ – початку ХХІ століття. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 – Теорія та історія культури (мистецтвознавство). Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ, 2020.

У дисертації розглянуто специфіку розвитку православної духовної музики в контексті відродження української культури кінця ХХ – початку ХХІ ст. Уточнено зміст понять та охарактеризовано жанрову специфіку літургійного, паралітургійного та позалітургійного напрямів православної духовної музики.

Запропоновано розмежування композиторів, які звертаються до богослужбової православної музики, на суто церковних, хорові твори яких створені у руслі багатомістових традицій богослужбової практики, та світських, духовні твори яких переважно мають концертний характер, простежується характерна тенденція розкрити свою творчу індивідуальність, синтезувати стародавнє та сучасне, фольклорне та академічне. Сконцентровано увагу на позалітургійній творчості українських композиторів розглянуто її жанрову специфіку. Наголошено, що позалітургійним творам характерна надмірна концертність, зв'язок з традиціями інструментальної музики, модерна музична мова, тенденція до індивідуалізації духовної музики, намагання створити емоційний вплив на слухача тощо.

Особливу увагу приділено дослідженню дзвонарського мистецтва як феномену матеріальної та духовної культури України, аналізу жанрових новацій та особливостей розвитку православної духовної пісенності на межі ХХ – ХХІ ст. Розглянуто фестивальний та концертний рух як важливі чинники розвитку, популяризації та взаємодії напрямів православної духовної музики.

Ключові слова: духовна музика православної традиції, літургійний напрям, паралітургійний напрям, позалітургійний напрям, українська культура кінця ХХ – початку ХХІ ст.

АННОТАЦИЯ

Антоненко М. М. Православная духовная музыка в системе украинской культуры конца ХХ – начала ХХІ века. Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 26.00.01 – Теория и история культуры (искусствоведение). Национальная музыкальная академия Украины имени П. И. Чайковского, Министерство культуры и информационной политики Украины. Киев, 2020.

В диссертации рассмотрена специфика развития православной духовной музыки в контексте возрождения украинской культуры в конце XX – начале XXI в. Уточнено содержание понятий и охарактеризована жанровая специфика литургийного, паралитургийного и внелитургийного направлений православной духовной музыки.

Предложено разделить композиторов, которые обращаются к богослужебной православной музыке, на сугубо церковных, хоровые произведения которых созданы в русле многовековых традиций богослужебной практики и светских, духовные произведения которых преимущественно имеют концертный характер, прослеживается характерная тенденция раскрыть свою творческую индивидуальность, синтезировать древнее и современное, фольклорное и академическое. Сосредоточено внимание на внелитургийном творчестве украинских композиторов, рассмотрены его жанровые особенности.

Особое внимание уделено исследованию колокольного искусства как феномена материальной и духовной культуры Украины, анализу жанровых новаций и особенностей развития православной духовной песни на рубеже XX – XXI в. Рассмотрено фестивальное и концертное движения как важные факторы развития, популяризации и взаимодействия всех направлений православной духовной музыки.

Ключевые слова: духовная музыка православной традиции, литургийное направление, паралитургийное направление, внелитургийное направление, украинская культура конца XX – начала XXI в.

SUMMARY

Antonenko M. M. Orthodox spiritual music in the system of Ukrainian culture of the end of XX – the beginning of the XXI century. The qualifying scientific work on the rights of the manuscripts.

The research work for a scientific degree as the candidate of art history on a specialty 26.00.01 – Theory and the history of culture (art history). Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. Kyiv, 2020.

The dissertation deals with the specifics of the development of orthodox spiritual music in the context of the revival of Ukrainian culture of the late XX - early XXI centuries. The content of concepts was clarified and genre specificity of

liturgical, paraliturgical and extra-liturgical directions of orthodox spiritual music was characterized.

It is proposed to distinguish composers who turn to liturgical orthodox music into purely ecclesiastical ones whose choral works are created in line with centuries-old traditions of liturgical practice and secular practices, whose spiritual works are mostly of a concert nature, show a characteristic tendency to reveal their creative personality, synthesize ancient and modern, folklore and academic etc. The focus on non-liturgical creativity of Ukrainian composers of the late twentieth – early twentieth centuries, examines its genre features. It is emphasized that non-liturgical works are characterized by excessive concerts, connection with the traditions of academic instrumental music, modern musical language, tendency to individualize spiritual music, efforts to create emotional influence on the listener and so on.

Special attention is paid to the study of bell art as a phenomenon of material and spiritual culture of Ukraine, analysis of genre innovations and features of the development of Orthodox spiritual song at the turn of the XX – XXI centuries. Festival and concert movements are considered as important factors of development, promotion and interaction of all directions of Orthodox spiritual music.

Key words: spiritual music of orthodox tradition, liturgical direction, paraliturgical direction, extra-liturgical direction, Ukrainian culture at the end of XX – beginning of XXI century.